

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Termen en leenwoorden in de geschiedenis van het Nederlands

Rutten, G.; Assendelft, B.; Sterkenburg, P. van; Bonth, R. de; Heylen, K.

Citation

Rutten, G., & Assendelft, B. (2023). Termen en leenwoorden in de geschiedenis van het Nederlands. In P. van Sterkenburg, R. de Bonth, & K. Heylen (Eds.), *In termen van taal* (pp. 267-274). Schiedam: Scriptum.

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from:

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Termen en leenwoorden in de geschiedenis van het Nederlands

Gijsbert Rutten en Brenda Assendelft (Universiteit Leiden)

267

IN EEN MEERTALIGE wereld moeten meertalige individuen geregeld kiezen welke taal de voorkeur heeft in een bepaalde situatie. In onderzoek naar taalkeuze worden die situaties vaak beschreven als sociale domeinen; dat zijn eigenlijk abstracte typeringen van een verzameling samenhangende praktijken rond een bepaald thema, zoals *school*, *werk*, *familie* of *kerk* (Fishman 1972). Er is hier een overeenkomst met de studie van terminologie, omdat termen doorgaans verbonden zijn met concepten die relevant zijn in een specifieke situatie. Een term als *pastoor* kenmerkt het domein van de kerk, hoewel het woord *pastoor* natuurlijk ook in niet-kerkelijke kringen voorkomt, bijvoorbeeld in taalkundige artikelen. Ook de referent, dat wil zeggen *meneer pastoor*, kan zich trouwens in andere domeinen begeven. Talige keuzes, sociale domeinen en termen komen samen in het onderzoek naar leenwoorden. Bij ontlending geldt tot op zekere hoogte *anything goes*: alle woordsoorten, betekenissen en grammaticale structuren kunnen in principe van de ene taal overgaan op de andere. Maar vaak zijn er domein-specifieke praktijken die het lenen van woorden uit een andere taal bevorderen. En die woorden lijken daardoor op termen, vooral als het gebruik ervan beperkt blijft tot bepaalde domeinen en de woorden geen deel gaan uitmaken van een meer algemene, domein-overstijgende woordenschat.

Dat de Nederlandse woordenschat veel invloed van het Frans heeft ondergaan, kan niet onbekend zijn. Maar hoeveel precies en in welke periode? En om wat voor soort woorden gaat het dan? Zijn het vooral ‘stadhuiswoorden’ (De Voors 1970: 137) met een formeel en/of administratief karakter? Of gaat het naast de zogenoemde ‘ambtelijke taal’ ook om ‘het taalgebruik van hofkringen en van de rederijders’ (Van der Wal & Van Bree 2008: 195)? Stegeman (2021: 688) schrijft over leenwoorden in de geschiedenis van het Nederlands: ‘Hoe frequent ze voorkwamen en in welke context valt niet te reconstrueren.’ Dat is ongetwijfeld waar voor een deel van de leenwoordenschat, zoals er natuurlijk meer taalkundige verschijnselen zijn die op basis van geschreven materiaal alleen met de nodige

omzichtigheid bestudeerd kunnen worden. Maar wij zijn minder negatief over de mogelijkheden van zorgvuldig corpusonderzoek op basis van goede data. Er zitten wel twee zeer arbeidsintensieve voorbehouden aan die stelling. Ten eerste is het verzamelen van goede data geen sinecure. Ervan uitgaande dat een deel van de leenwoordenschat domein-specifiek of terminologisch van aard is, moeten er representatieve data verzameld worden uit verschillende sociale domeinen. Die data moeten geselecteerd worden in archieven en bibliotheken, getranscribeerd – niet zelden handmatig – en gecontroleerd. Ten tweede is er nog geen betrouwbare manier om leenwoorden automatisch op te sporen in historische teksten, zodat alleen een inductieve werkwijze (ofwel: het doorlezen van alle data) goede resultaten oplevert.

In het NWO-project *Pardon my French? Dutch-French language contact in the Netherlands* proberen we vat te krijgen op de Frans-Nederlandse taalcontactsituatie in periode van de late middeleeuwen tot ongeveer 1900.¹ Het is een bekend gegeven uit de taalgeschiedenis en ook breder uit de politieke en culturele geschiedenis dat er veel contact over en weer was tussen Nederlandstaligen en Franstaligen, niet alleen in de zuidelijke, maar ook in de noordelijke Nederlanden (Frijhoff 2015). De achttiende eeuw geldt traditioneel als het hoogtepunt van de zogenaamde verfransing – een concept dat overigens decennia geleden al kritisch onder de *loupe* is genomen (Frijhoff 1989). Een van de onderzoeksthema's binnen *Pardon my French?* is de leenwoordenschat, waarbij we onder andere als doel hebben een preciezere bepaling van het aantal leenwoorden door de tijd heen. Een concept als verfransing wijst op een historisch verloop. Kan er inderdaad een ontwikkeling, meer bepaald een geleidelijke toename, vastgesteld worden op basis van diachrone corpusdata? Een ander doel is om na te gaan in welke mate ontlending aan het Frans domein-specifiek was. Al met al hopen we hiermee en met de andere deelstudies uit het project tot solide generalisaties te komen over de Nederlands-Franse taalcontactsituatie, voorbij de veelal kwalitatieve observaties tot nu toe.

Voor het onderzoek naar taalcontactverschijnselen, zoals ontlending, hebben we een corpus samengesteld met tekstuele data uit de geschiedenis van Leiden. Eerder onderzoek suggereerde dat taalcontactverschijnselen sterk regionaal konden verschillen, afhankelijk van onder meer de nabijheid van de taalgrens (Rutten, Vosters & Van der Wal 2015). Daarom wilden we ons op één plaats concentreren. De keus is op Leiden gevallen, onder andere omdat die stad op verschillende momenten arbeidsmigranten en religieuze vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden en uit Frankrijk aantrok, onder wie dus Franstaligen, terwijl

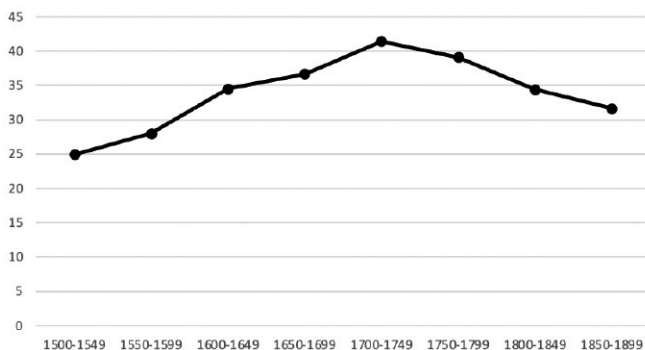
tegelijkertijd het aantal arbeidsmigranten met bijvoorbeeld een Duitstalige achtergrond relatief klein was in vergelijking met een stad als Amsterdam. We hebben zeven sociale domeinen geselecteerd die kenmerkend zijn geweest voor de geschiedenis van Leiden tussen 1500 en 1900: *Economie* (denk aan de textiel-industrie), *Liefdadigheid* (de hofjes), *Academie*, *Publieke opinie* (bijvoorbeeld de *Leydse Courant*, inclusief alle mogelijke spellingvarianties), *Religie*, het *Litteraire leven* en het *Privéleven*. De periode van 1500 tot 1900 hebben we opgedeeld in acht tijdvakken van 50 jaar. Uit elk tijdvak hebben we voor elk domein vervolgens ca. 5.000 woorden verzameld. Dat is niet steeds gelukt. Soms om principiële redenen: de universiteit is gesticht in de tweede helft van de zestiende eeuw, dus er zijn geen bronnen voor het domein *Academie* uit de eerste helft. Een vergelijkbare kwestie: de eerste krant (*Publieke opinie*) stamt uit de late zeventiende eeuw. In enkele andere gevallen is het archiefmateriaal niet toereikend: privébrieven uit de vroege zestiende eeuw zijn er bijvoorbeeld niet voldoende. Deze laatste beperking geldt alleen voor de periode 1500–1549. De domeinen zijn bovendien op te delen in administratief en niet-administratief, gebaseerd op de geselecteerde teksten. Bij de domeinen *Economie*, *Academie*, *Religie* en *Liefdadigheid* gaat het bijvoorbeeld om notulen, besluiten en testamenten: dat zijn teksten met een administratief karakter. Bij de andere domeinen gaat het om brieven (*Privéleven*), kranten (*Publieke opinie*) en toneelteksten (*Litteraire leven*). Al met al omvat het Language of Leiden Corpus (LOL Corpus) 251.417 woorden, regelmatig gespreid over de genoemde zeven sociale domeinen en acht tijdvakken.

Leenwoorden in het LOL Corpus

Vanwege onze interesse in leenwoorden uit het Frans hebben we inductief alle woorden opgespoord die mogelijk aan het Frans ontleend zijn. We deden dat met behulp van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en verschillende etymologische woordenboeken (onder andere via de *Etymologiebank*)² en we konden zo per woord de oorsprong bepalen. Althans: bij een groot aantal woorden is er consensus in de secundaire literatuur, maar bij een ander groot aantal woorden ontbreekt die eensgezindheid en worden verschillende mogelijke brontalen aangewezen. Latijn wordt het vaakst genoemd als alternatief voor een Franse oorsprong, maar ook Italiaans en Engels komen bijvoorbeeld voor. Neem een woord als *feest*: volgens het WNT gaat dat terug op Oudfrans *feste* en de meeste etymologische woordenboeken delen die opinie, maar er zijn ook stemmen die wijzen op het Latijnse *fésta*. Om deze reden hebben we de gevon-

den leenwoorden uiteindelijk ingedeeld in twee categorieën: de zekere ontleningen aan het Frans en de mogelijke ontleningen aan het Frans. Merk op dat we dus geen acht hebben geslagen op ontleningen aan andere talen: we hebben niet systematisch gezocht naar leenwoorden uit bijvoorbeeld het Duits, zelfs niet naar leenwoorden uit het Latijn. We hebben alleen van alle mogelijke Franse leenwoorden willen vaststellen of ze inderdaad uit het Frans komen. Van de 15.187 leenwoorden waar we een mogelijke Franse oorsprong vermoedden, zijn er 8.768 zeker ontleend aan het Frans. De overige 6.419 leenwoorden zijn mogelijk ontleend aan het Frans, maar daarover bestaat dus geen consensus in de literatuur. In wat volgt beperken we ons tot de 8.768 leenwoorden die zeker uit het Frans afkomstig zijn.

Laten we eerst naar de algemene ontwikkeling door de eeuwen heen kijken. Figuur 1 geeft het diachrone verloop, dat wil zeggen het aantal zekere Franse leenwoorden per tijdvak van 50 jaar in het LOL Corpus. Er is duidelijk sprake van een gestage toename van het aantal leenwoorden: elk volgend tijdvak heeft een hogere frequentie totdat in de periode 1700–1749 het hoogtepunt wordt bereikt met meer dan 40 Franse leenwoorden per 1.000 woorden. Daarna neemt het weer af en in de negentiende eeuw is het aantal leenwoorden gezakt tot onder het niveau van de zeventiende eeuw. Hoewel er uiteraard veel meer over dit resultaat te zeggen valt, beperken we ons hier tot de observatie dat het LOL Corpus het traditionele idee weerspiegelt dat de achttiende eeuw het hoogtepunt van de zogenaamde verfransing was. Waarom het dan juist om de eerste helft van de eeuw gaat, in welke mate dit nu inderdaad ‘verfransing’ is en in hoeverre al die woorden geïntegreerd waren in de Nederlandse taal – deze en nog meer interessante kwesties laten we hier rusten.

Figuur 1 Aantal Franse leenwoorden per 1.000 woorden per periode in het LOL Corpus

Als we de resultaten per domein bekijken, valt op dat het *Litteraire leven* en het *Privéleven* laag scoren met (ruim) minder dan 25 tokens per 1.000 woorden, dus nog minder dan het gemiddelde in het allereerste tijdvak (1500–1549). *Religie* scoort iets hoger, maar met name *Academie*, *Economie*, *Publieke opinie* en *Liefdadigheid* vallen op met tussen de 40 en de 50 zekere Franse leenwoorden per 1.000 woorden – even hoog als of zelfs nog hoger, dan het hoogste gemiddelde gevonden in het tijdvak 1700–1749. Domein-specifieke woordenschat lijkt dus van groot belang te zijn.

Termen in het LOL Corpus

Om welke woorden gaat het dan precies? Wat zijn termen die voorkomen in het LOL Corpus die specifiek zijn voor een bepaald domein? Als we naar het domein *Academie* kijken, dan vinden we – niet heel verrassend – leenwoorden die te maken hebben met het universitaire leven, bijvoorbeeld *respondent* (in de specifieke betekenis ‘verdediger van een dissertatie’), *curateur*, *faculteit* en *inauguraal*. Bij het domein *Economie* valt op dat er veel weverstermen voorkomen die uit het Frans geleend zijn: stofnamen als *baai*, *fustein*, *grein* en *saai*, woorden die specifieke stappen in het productieproces van stoffen aanduiden, zoals *kalanderen*, *persen* en *polijsten* en ook enkele termen die bepaalde beroepen aanduiden binnen de textielindustrie, zoals *drapier* en *superintendent*. En ook *draperie* zelf, het woord dat gebruikt wordt om deze industrie aan te duiden, komt uit het Frans. In het domein *Liefdadigheid*, waarvoor testamenten zijn gebruikt, komen dan weer veel woorden voor die specifiek zijn voor testamentaire beschikkingen: *comparant*, *exécuteur*, *successeur*, *testamentair*, *testateur* en *testatrice* bijvoorbeeld. Sommige termen zijn echter niet specifiek voor één domein, maar voor een groep domeinen. Hier gaat het vooral om algemene administratieve termen die in enkele of alle administratieve domeinen in het LOL Corpus voorkomen. Voorbeelden zijn *administrateur*, *autorisatie*, *comportement*, *concept*, *electie*, *frequenteren*, *inserireren*, *procederen* en *rapporteren*. Sommige termen die in een of meer administratieve domeinen van het LOL Corpus voorkomen, worden in het WNT geclassificeerd als ‘stadhuistaal’, ‘kanselarijtaal’ of ‘rechtstaal’. Dit geldt bijvoorbeeld voor *agréëren*, *causeren*, *declaratoir*, *redresseren*, *statueren*, *taux* en *trebelliaans*. Hiertegenover staan leenwoorden die niet tot de terminologie behoren, maar die een algemene gebruikstoepassing hebben en bijvoorbeeld ook in toneelstukken en privébrieven gebruikt kunnen worden. Denk hierbij aan woorden als *dansen*, *kalm*, *majesteit* en *plezier*.

We hebben de verhouding bepaald in het LOL Corpus tussen Franse leenwoorden die tot de domein-specifieke woordenschat behoren en Franse leenwoorden die tot de meer algemene woordenschat gerekend kunnen worden. Woorden die al door het WNT bij een specifieke vaktaal zijn ingedeeld, zijn ook door ons tot de terminologische woordenschat gerekend, evenals woorden die frequent voorkomen in één specifiek domein en die ook bij dat domein horen, of die alleen in de administratieve domeinen worden gebruikt. In het geval van laagfrequente leenwoorden, dat wil zeggen woorden die maar één of twee keer in het corpus voorkomen, hebben we apart de verhouding bepaald, omdat bij deze woorden vanwege hun lage frequentie vaak niet goed vastgesteld kan worden of ze domein-specifiek zijn of niet. De indeling in terminologische of algemene woordenschat is bij deze groep met name gebaseerd op onze eigen interpretatie van de betekenis en het gebruik van de leenwoorden (en is daardoor minder betrouwbaar dan de indeling van de groep frequentere leenwoorden).

Van de woorden waarvan zeker is dat ze uit het Frans komen, bleek 28 procent van de woorden die een of twee keer voorkomen in het corpus specifiek te zijn voor een domein of voor de administratieve domeinen in het algemeen; voor de woorden die drie keer of vaker werden gebruikt was dit 32 procent. Bijna een derde van alle Franse leenwoorden is dus domein-specifiek. Wanneer we alleen kijken naar de verhouding tussen algemene en terminologische woordenschat bij de administratieve domeinen, dan blijkt tussen de 36 en 39 procent van alle Franse leenwoorden in deze domeinen tot de domein-specifieke woordenschat te behoren. De frequentie van deze terminologische woordenschat is wel afhankelijk van de woordsoort. De meeste leenwoorden zijn zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden, maar van de werkwoorden is een groter percentage domein-specifiek dan van de zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden. Bij de werkwoorden is ongeveer 43 procent te beschouwen als terminologisch tegenover ongeveer 25 procent bij de naamwoorden. De achtergrond hiervan zou kunnen zijn dat er vooral voor bepaalde domein-specifieke, administratieve of rechterlijke, handelingen nieuwe termen zijn ontleend aan het Frans. Het gaat dan bijvoorbeeld om werkwoorden als *apostilleren*, *casseren*, *decreteren*, *presideren*, *ressorteren* en *termineren*, die specifieke praktijken beschrijven die verbonden zijn met administratief en juridisch handelen. Het grootste deel van de Franse leenwoorden, van welke woordsoort dan ook, blijkt echter niet voorbehouden te zijn aan een specifieke vaktaal, maar kent een ruimer gebruik en kan in verschillende (administratieve en niet-administratieve) sociale domeinen ingezet worden.

Tot slot

De vraag of het Nederlands verfranst was, is natuurlijk een onmogelijke vraag *par excellence*. Je zou eerst een maat voor verfransing moeten ontwikkelen, bijvoorbeeld door de relatieve invloed van allerlei donortalen op het Nederlands te bepalen – en liefst ook op andere talen, om tot een zo betrouwbaar mogelijke maat te komen. Wat ons meer interesseert, zijn de diachrone ontwikkelingen in de taalcontactsituatie van het Nederlands en het Frans en de sociale factoren die mogelijk ten grondslag liggen aan die ontwikkelingen. Dat het aandeel van leenwoorden uit het Frans verschilt per tijdvak (hier: eeuwhelften) en dat er een zeker patroon is te ontdekken, is voor ons een belangrijk resultaat. Een deel van die leenwoorden komt in allerlei sociale domeinen voor en is in die zin deel gaan uitmaken van de algemene Nederlandse woordenschat. Maar een aanzienlijk deel komt slechts voor in een of enkele sociale domeinen en duidt objecten en handelingen aan die specifiek zijn voor heel concrete situaties en praktijken. In dergelijke gevallen lijken leenwoorden sterk op termen.

Bibliografie

- Assendelft, B. (2023), *Verfransing onder de loep. Nederlands-Frans taalcontact (1500–1900) vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief*. Dissertatie Universiteit Leiden. Amsterdam, LOT.
- Fishman, J. (1972), 'The relationship between micro-and macro-sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when', in: Pride, J. & Holmes, J. (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth, Penguin, 15–32.
- Frijhoff, W. (1989), 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104(4), 592–609.
- Frijhoff, W. (2015), 'Multilingualism and the challenge of frenchification in the early modern Dutch Republic', in: Peersman, C., Rutten, G. & Vosters, R. (Eds.), *Past, Present and Future of a Language Border. Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlin, De Gruyter, 115–140.
- Rutten, G., Vosters, R. & Wal, M. van der (2015), 'Frenchification in discourse and practice. Loan morphology in Dutch private letters of the eighteenth and nineteenth centuries', in: Peersman, C., Rutten, G. & Vosters, R. (Eds.), *Past, Present and Future of a Language Border. Germanic-Romance Encounters in the Low Countries*. Berlin, De Gruyter, 143–170.
- Stegeman, J. (2021), *Grote geschiedenis van de Nederlandse taal 1*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Vooyo, C.G.N. de (1970), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, Wolters-Noordhoff nv.
- Wal, M. van der & Bree, C. van (2008), *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten, Spectrum.

- 1 Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), Vrije Competitie-project toegekend aan Gijsbert Rutten (2018–2024); volledige titel: *Pardon my French? Dutch-French Language Contact in the Netherlands, 1500–1900*.
- 2 Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) is online beschikbaar in de Geïntegreerde Taalbank van het Instituut voor de Nederlandse Taal, zie gtb.ivdnt.org/search/. De *Etymologiebank* bevat de gegevens uit meer dan 60 woordenboeken en wordt ook gehost door het Instituut voor de Nederlandse Taal; zie de website etymologiebank.nl.